

GÖMÖRI GYÖRGY
Ne keresd a magyart...
 (úgyis megtalálod)

Az utóbbi időben megint összevissza olvastam, regényt és önéletrajzot, valamint féltudományos műveket vegyesen. Amikor a negyedik könyvet vettem kezembe, meglepetten jöttem rá, hogy egyetlen fonál húzódik végig olvasmányaimon – pontosabban mindegyik olvasmányomban felbukkan vagy egy magyar név, vagy utalás magyarokra és Magyarországra. Egy idő után kíváncsiságból elkezdtem jegyzetelni a hungarikumokat, és feleségemnek elmondtam: bár nem keresem a magyar vonatkozásokat, szüntelen beléjük ütközöm; újabb meg újabb életek bukkannak fel a múlt és a félmúlt ködéből.

Merő kíváncsiságból kezdtem olvasni Claire Tomalin önéletrajzát.¹ Az író nő több szempontból érdekelt: Cambridge-ben végzett, első férje, Nick, újságíró volt, aki mint haditudósító, a Golan-fennsíkron vesztette életét 1973-ban – s Tomalin már több mint húsz éve Michael Frayn, a kitűnő regény- és drámaíró felesége. Claire Tomalin számos nagysikerű életrajzot írt, nekem is megvan a Samuel Pepys-ről írt könyve. (Az angolok rengeteg életrajzot olvasnak, a műveltebb közönség talán még jobban kedveli ezt a műfajt, mint a regényeket). Amire viszont nem számítottam: az, hogy a Tomalin-családnak kiterjedt magyar kapcsolatszerkezete van.

Először is: megtudjuk, hogy Londonban működik (pontosabban: jó pár éve működött) egy remek magyar szabónő. Ezután kiderül, hogy az első férj, Nick Tomalin nagybátyja, Humphrey kivételes személyiség: magyar felesége (Bözszi) kedvéért ez a derék angol megtanult magyarul! (Jól beszélte-e nyelvünket, vagy csak törte, nem tudjuk). Ez a Bözszi, vagyis Erzsébet, egy időben Goldfinger Ernő magyar születésű, jónevű brit építész asszisztense volt – Goldfinger Hamsptead-ben épített magának modern házat, háza ma múzeum. Rendben van, egy magyar asszonnyal több Londonban! De tovább lapozva azt olvasom, hogy Miles Tomalin, Claire első férjének az apja, aki a spanyol polgárháború óta meggyőződéses kommunistának vallotta magát, szintén magyar nőt vett feleségül – egy Kállay-lányt. Elirigyelte volna a nagybá-

csitól magyar feleségét? Ki tudja. Ennek a második Mrs. Tomalinnak, Kállay Magdolnának a levelezése, vagy legalábbis magyar leveleinek egy része fennmaradt egy londoni könyvtárban – még nem szántam rá magam, hogy átnézzem. Amellett, hogy egy olyan kommunista-hoz ment hozzá, aki még 1956 után is makacsul tartotta magát ifjúsága eszméihez, egyáltalán nem biztos, hogy osztotta férje politikai nézeteit – ez csak A. J. P. Taylor brit történésszel fordult elő, aki sokáig valódi forradalomnak tekintette a Magyar Októbert, és csak akkor változtatta meg véleményét, amikor új felesége, Haraszti Éva történész felvilágosította, hogy 1956 „ellenforradalom” volt. 1990 után Haraszti – már mint Taylor özvegye – haláláig diszkréten hallgatott korábbi meggyőződéséről.

*

Claire Tomalint csak egyszer hallottam előadni Edinburgh-ben, de Richard Davenport-Hines-szal volt szerencsém egyszer találkozni az Athenaeum Clubban, amelynek olyan neves tagjai voltak a múltban, mint a Nobel-díjas költő Seamus Heaney, valamint Kim Philby, a mesterkém. Engem Davenport-Hines Keynes-könyve² miatt érdekelt, amelyből hajmeresztő részletek derültek ki az ifjú Keynes merőben viktoriánus neveltetéséről, s amelyben szó esett a világhírű közgazdász John Maynard Keynes-nek Békássy Ferenchez fűződő barátságáról is. Őszintén dicsértem Davenport-Hinesnek ezt a Keynesről szóló könyvét, kaptam belőle egy dedikált példányt, ő meg sajnálta, hogy nem írt többet Keynes 1912-es magyarországi látogatásáról Békássyéknaál. Philby ekkor még nem került szóba; nem sejtettem, hogy a rutinos életrajzíró következő könyve, a *Belső ellenségek*³ éppen az Angliában működő számos szovjet kémről fog szólni, akik sorából Philby bizonyos értelemben kimagaslik. Philby Cambridge-ben tanult, két másik kémtársához hasonlóan ő is a Trinity College diákja volt. Ennek az előkelő kollégiumnak én is tagja vagyok 1969 óta (1970 óta Fellow-ja az ugyancsak cambridge-i posztgraduális Darwin College-nak), de állíthatom: sem a brit, sem a külföldi titkosszolgálatok soha meg nem környékeztek. Kim Philby a harmincas években egy ideig Bécsben élt, első – magyar – felesége (Alice 'Litz' Friedmann) szervezte be a szovjet titkosszolgá-

2 Richard DAVENPORT-HINES: *Universal Man: The Seven Lives of John Maynard Keynes*, Basic Books, New York, USA, 2015.

3 Richard DAVENPORT-HINES: *Enemies Within: Communists, the Cambridge Spies and the Making of Modern Britain*, William Collins, London, 2017.

1 Claire TOMALIN: *A Life of my Own*, Penguin Books, London, 2017.

latba; akkor kétszer ellátogatott Budapestre is, majd utána évtizedekig kémkedett a Szovjetunióknak anélkül, hogy leleplezték volna. Bár kém társai, Burgess és Maclean már 1951-ben lebuktak, róla egyszerűen nem hitték el titkosszolgálati kollégái, hogy ő a mesterkém, a Nagy Vakondok a Rendszerben. 1963-ban Moszkvába menekült, ott is halt meg, de közben írt egy könyvet, amelyben megpróbálta „igazolni” magát – ő nem pénzért, hanem meggyőződésből kémkedett. Jó barátja volt Graham Greene, aki még Moszkvában is meglátogatta.

De nem Philby volt az igazán érdekes hungarikum Davenport-Hines új könyvében, hanem két kevésbé híres (vagy hírhedt?) ember, a több néven ismert Maly Tivadar és Radó Sándor. Maly magyar születésű szovjet állampolgár volt, aki – mint első világháborús orosz hadifogoly – először csekista lett, majd igen hatékony diplomata. Londonba nevezték ki szovjet konzulnak, és ő lett a cambridge-i mesterkémek „tartóisztje”; 1937-ig „kezelte” Philbyt. Bármennyire sikeres kém volt, miután visszahívták Moszkvába, 1938-ban (Kun Bélához hasonlóan) mint „trockistát” tarkónlőtték a Lubjanka börtönben.⁴ Londoni elődjét, Krivickit, aki „átállt”, és rengeteg hasznos adatot osztott meg a brit titkosszolgálattal (többek között „megjósolta” a szovjet–német paktumot), az egyik londoni szovjet kém, Anthony Blunt művészettörténész információjának segítségével⁵ hamarosan meggyilkolták – nem Moszkvában, hanem az angol fővárosban.

De még Maly sorsánál is hátborzongatóbb Radó Sándor, illetve Alexander Rado története. Radó a második világháború alatt Svájcban élt, ott volt „Dóra” néven rádióadója és „Vörös zenekar” néven kémközpontja. Rendkívül hasznos hírszerző tevékenységével

Magyarországi Mária (részlet, bronz, 2007)

bármelyik országban kitüntetésre számíthatott volna. Egy kivétellel: a Szovjetunióban bárki, aki hosszabb ideig élt egy nyugati demokráciában, eleve gyanús volt, és csak kivételes esetben kerülhetett el a kivégzés, illetve a Gulagot. Radó, miután a svájci hatóságok rájöttek, hogy kémtevékenységet folytat, egy társával együtt Franciaországba szökött, majd Párizsból (ahonnan a szovjet központ visszahívta) Kairóba repült. Radó itt jelentkezett a brit követségen, menedékjogot kért. Ezt London nem adta meg – a cambridge-i kémek magas titkosszolgálati pozícióban lévő embere kapta meg a kérést, és egyből visszadobta. Erre Radó elvágta saját torkát, mondván, inkább öngyilkos lesz, mint a sztálini paranoia áldozata. Észrevették, kórházba került, felgyógyult, és elvitték Moszkvába.

Davenport-Hines könyvének Radó-epizódja azzal fejeződik be, hogy Radó Sándort egy NKVD-bíróság

4 DAVENPORT-HINES: *Enemies Within*, i. m., 145.

5 Uo. – Blunt 1964-ben tett vallomást kémtevékenységéről, amit csak 1979-ben fedett fel Margaret Thatcher. Blunt a királynő privát képgyűjteményét gondozta, és lovaggá is avatták. Sir Anthony Blunt 1984-ben halt meg, de csak halála után 25 évvel tették közzé hosszú vallomását, amelyben „élete legnagyobb tévedésének” nevezte a szovjetek javára folytatott kémkedést.

tíz évre ítéli „kémkedésért”! Gondolnánk, eltűnik a Gulagban. De Radót nem mindennapi fából faragták: 1954-ben, miután letöltötte büntetését, visszatért Magyarországra; itt a kartográfiai tanszék vezetője lett a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen. Sőt: 1971-ben megírta izgalmas emlékiratait, s ezt cenzúrázva ugyan, de kiadták. A teljes szöveget csak 2006-ra tették közzé – addigra már, gondolom, kevés magyar olvasót érdekelt igazán az egyébként igen izgalmas téma.

*

Olvasom valahol, hogy Budapesten Capa Center nyílt – ami azt jelenti, hogy a magyar születésű (és zsidó származású, eredetileg Friedmann névre hallgató) nagy háború-fotográfus, Robert Capa emlékét ma már egy szép fényképészeti kiállítóterem őrzi. Neve minduntalan előbukkan a korabeli emlékezőkben, többek között egy Nobel-díjas francia író, Patrick Modiano *Chien de Printemps* című könyvében, amelyet angolra *Suspended sentences (Felfüggesztett mondatok)* címmel fordítottak. Kiderül, hogy Modiano ismerte Francis Jansent, Capa egyik legközelebbi barátját, aki szintén fényképész volt. Jansen elkísérte Capát az 1945-ös Berlinbe, és később nagyon lesújtotta barátjának halála (Capa 1954-ben aknára lépett Vietnamban). De magáról Jansenről keveset lehet tudni – állítólag olasz–belga származású volt, és főleg párizsi utcákat és házakat, néha embereket fényképezett, bizonyos értelemben Capa ellenpólusaként. Modiano egyébként talán nem olyan nagy író, mint amilyennek a Nobel-bizottság vélte, de biztosan jól fordították svédre, mert azért ez is számít a díj odaítélésénél.

Érdemes lenne megírni a huszadik század nagy magyar fényképészeinek történetét szociológiai háttérrel. Kertész Andrásnak van a legnagyobb neve, alighanem méltán, mert ő fedezte föl a mindennapok fotómodelljeit, vagyis hathatósan demokratizálta a műfajt. Cartier-Bresson, egy másik kiváló fényképész mondta róla: „Kertész mindenütt előttünk járt”. A háború drámáját Robert Capa fényképezte leghívebben, még ha leghíresebb spanyolországi képe beállításból is született. Ismert még Brassai (eredeti nevén Halász Gyula) és Le Corbusier fényképése, az Elkán Lászlóból a második világháború alatt francia ellenállóvá lett Lucien Hervé. Ami közös bennük, hogy Kertész kivételével mind új, „nemzetközi” nevet választottak maguknak. De hányan hallottak a Mexico City-ben 2000-ben elhunyt, ugyancsak ma-

gyar szürrealista fényképész Kati Hornáról, Capa barátjánőről? Hozzátennem: még 1956-ban Amerikába emigrált barátomról, a néhány éve Bostonban eltávozott Kálmán Béláról is viszonylag kevesen tudnak, pedig Béla igazi fotóművész volt, a legjobbak közé tartozott. De, mint Kertész, Capa és a többiek, ő is főleg külföldön érvényesült, csak öregkorára fogadta vissza, igaz, akkor több kiállítással, Kecskemét és Budapest.

*

Befejeztem Le Carré (David Cornwall) önéletrajzi vázlatokból összerakott *Galamb az alagútban* című könyvének olvasását.⁶ Igazán nem kerestem benne hungarikumokat, de a 239. oldalon mégis találtam. Kiderül, hogy a hovatovább világhírű Le Carré, aki egy ideig maga is a brit titkosszolgálat tagja volt, milyen filmekben nevelkedett ifjabb éveiben: „és győztem a Gestapo fölött Leslie Howard-dal” – írja. A fiatalon meghalt Howard magyar származású volt (ezt az angol mozilátogatók nemigen sejtették, hiszen előkelő, „hiteles” akcentussal beszélt az angolt), és az a filmje, amire itt Le Carré utal, többszörös hungarikum. Eredetije Orczy bárónő („Emmuska”) nagyszerű, 1905-ben írt könyve, a *Scarlet Pimpernel*, amelynek hőse a francia forradalom idején Angliába menekülő arisztokratákat segíti. Ennek az új, progresszív változata volt a *Pimpernel Smith* (magyar vászonon a *Modern Pimpernel*), amelyben Leslie Howard egy olyan angol régészprofesszort alakít, aki – látszólag a politikától függetlenül – Németországban „ásat”, de valójában a nácik elől menekülők megsegítésére áldozza idejét és pénzét, kockáztatja életét.

Ezt a filmet én (úgynevezett „szépkorú” lévén) még láttam Budapesten a háborút követő években; még annak a füttyszónak a dallamára is emlékszem, amivel Leslie Howard jelzi, hogy az őszi ködbe burkolózva várja a menekülőket, illetve becsapja a Gestapót. Utánanézttem, ki írta az 1941-es film forgatókönyvét, és az a meglepetés ért, hogy egy orosz (fehér) emigráns báró, Anatole „Tolly” de Grunwald, aki a bolsevik forradalom elől menekült Angliába. A filmet Howard (maga is bevándorlók gyermeke) rendezte, és egy arisztokrata emigráns írta – így szolgálta két „újangol” a kor egyik leghatásosabb, a náci barbarizmus ellen készített angol–amerikai filmjét.

*

6 LE CARRÉ: *Pigeon in the Tunnel*, Penguin Books, London, 2017.

Ki olvas Karinthy Frigyes angolul? Nem a méltán népszerű *Tanár úr kérem*-et, mert jóllehet annak is van angol fordítása, de mivel a Corvina adta ki, nagyon kevés emberhez jutott el az anglofón világban. Nem, Karinthy remekművéről: az *Utazás a koponyám körül* című önéletrajzi riportról van szó, amelyet egy méltatlanul elfeledett fordító, Vernon Duckworth Barker ültetett át angolra, és adott ki a második világháború kezdetén, vagyis 1939-ben. Barker pár évig élt Magyarországon, nagyon jól megtanult magyarul, és sokra tartotta Karinthyt – sajnos már nem érte meg könyvének újabb, huszonegyedik századi amerikai kiadását, amelyhez Oliver Sacks írt előszót.⁷ Az ismert neurológus hosszan méltatja előszavában ezt a könyvet, amely (a fiatalabb olvasók kedvéért írom) Karinthy Frigyes agytumorának lefolyását és stockholmi operációját írja le rendkívül plasztikusan.

Ez a könyv ma is remek olvasmány. Karinthyt nem altatták, tehát végigélte, hogy meglékelték a koponyáját, és a leghíresebb svéd agysebész kioperálta belőle a daganatot. Rendkívül érdekes, hogyan változott meg a páciens időérzékelése az operáció után, bizonyítva Einstein tételét az idő relativitásáról. De ez csak egy fejezete a könyvnek, ami ma is „olvas-tatja magát”. Az új kiadásban a legfontosabb Oliver Sacks vallomása – ő fiatalon vette kezébe a könyvet, és azt mondja, erőteljesen hatott rá, többek között saját pályaválasztását is befolyásolta. Ha mással nem, a zseniális Karinthy Frigyes neve ezzel az egy könyvvel fennmarad a világirodalomban, egyfajta búvópatak-hungarikumként. És Szilasi Lászlónak igaza van, az ő agytumor-története (lásd a *Luther kutyáit*) egészen más, mint Karinthyé.

*

Hadd fejezzem be ezt az ide-oda csapongó esszét (olvasmánynaplót?) egy sokat dicsért könyvvel, amelyről az egyik angol lap azt írta, hogy „megragadja az orosz lelket”. Amerikai szerző, Amor Towles *Egy úriember Moszkvában* című regényéről van szó,⁸ amelyet Angliában először 2017-ben adtak ki, hogy aztán (a közönségsiker bizonyítékaként) most papír-

fedelű kiadásban is megjelenjen. A könyv témája röviden összefoglalható: egy Alexander Iljics Rosztov nevű gróf 1922-ben visszatér Nyugatról a Szovjetunióba, hogy idős édesanyját kimenekítse az országból. Rosztovot beidézik a Csekára, de nem tartóztatják le (mint osztályellenséget), hanem 1917 előtti, vélt vagy valóságos „forradalmi” érdemeiért a legjobb moszkvai szállodába, a Metropolba internálják. Rosztov lassan beletanul a szállodaszakmába, és közben zajlik körülötte a szovjet „valóság”, nem csak túlélőként, hanem egy színésznoélettársaként és egy Gulagra száműzött barát kislányának nevelőjeként él hasznos, tartalmas életet. Nem mondom el a befejezést, ami, gondolom, sok olvasót meglepetésként ér – bár a könyv 400 oldalnál hosszabb, állítom, nagyon is érdemes végigolvasni.

Érdeemes, mert megragad nem csak Towles élénk, szellemes stílusa, de képzelőtehetsége és beleélő képessége is – velem gyakran előfordul, hogy egy történelmi téma vagy egy életrajz feldolgozásánál bosszantanak a ténybeli csúsztatások, illetve elhallgatások. A moszkvai úr esetében is előfordul egy-egy esemény hibás datálása, de a moszkvai hotel személyzetének és vendégeinek jellemzése egyaránt kiváló, a „kinti atmoszféra” megjelenítése plasztikusabb, mint más sok nyugati szerzőnél. Így a gróf régi barátja, az irodalmár Miska is a Gulagon végzi, mert a Csehov-levelek szerkesztőjeként nem hajlandó belemenni egy levél elsikkasztásába az összkiadásból. A tanulság: diktatúrában életveszélyes bármin is fölháborodni.

Ebben a könyvben nagyon sűrű a szovjet valóság; ugyanakkor magyarokkal (vagy magyar utalásokkal) biztosan nem találkozom – gondoltam. Nem is találkoztam, egészen a 360–362. oldalakig. Itt ugyanis a Metropol mesterszakácsa ünnepli a gróf nevelt lányának, Zsófiának (Sophie-nak) a sikerét: a lány kiválóan zongorázik, és éppen megnyert egy versenyt Moszkvában. A grófék pezsgőt bontanak a sikerre, és belép Emil egy tortával, amit átnyújt az ünnepeltnek: „A kedvenc tortádat sütöttem! *Dobostorta* csokoládékrémrel.”

Feladtam a küzdelmet. Üldöznek a hungarikumok, még egy színorosz történetben is. Ezért fogalmaztam meg magamnak az axiómát: ne keresd a magyart – úgyis megtalálsz!

7 Frigyes KARINTHY: *A Journey Round my Skull*, New York Review of Books Classics, New York, 2008.

8 AMOR TOWLES: *A Gentleman in Moscow*, Cornerstone, London, 2017.